

‘अभाव’ कविताको संरचनात्मक विश्लेषण

सोमप्रसाद गर्तौला

subham2073@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनमा कविताको संरचनात्मक विश्लेषणको अवधारणालाई आधार बनाई अरुणा वैद्यको प्रगीतात्मक कविता ‘अभाव’ को विश्लेषण गरिएको छ । कविताको संरचनाले कविताको रूप पक्षको बढी अध्ययन गर्दछ । पाश्चात्य तथा नेपाली समालोचना क्षेत्रका विभिन्न संरचनावादीहरूको मान्यतालाई आधार मानी कविताको बाहिरी बनोट र बुनोटको अध्ययनबाट कविताको आन्तरिक सबलताको पक्षको खोज यस अनुसन्धानात्मक लेखमा गरिएको छ । यसका लागि विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग भएको छ । संरचना शब्दले विभिन्न वस्तु वा अवयवको सार्थक मिलनद्वारा निर्मित कृतिको सिङ्गो स्वनिष्ठ आकृति वा रूपलाई जनाउँछ । साहित्यको संरचनात्मक विश्लेषण गर्न यसको सैद्धान्तिक क्षेत्रमा प्रयोग हुने यसै तथ्यलाई समेत आधार मानिएको छ । ‘अभाव’ कविताको संरचना केकसरी भएको छ र त्यस्तो संरचनाले मूल कथ्य वा भावलाई कसरी व्यक्त गरेको छ भन्ने उद्देश्य राखी यस लेखमा अध्ययन गरिएको छ । यस लेखमा ‘अभाव’ कविताको बाह्य र आन्तरिक संरचनाको चिरफार गरी मानव जीवन अभावग्रस्त रहेको र यसले सिङ्गो मानव सभ्यतालाई नै चुनौती दिइरहेकोप्रति कविताले व्यङ्ग्य गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अभिमुखीकरण, पङ्क्तिपुञ्ज, पुष्टीकरण, संरचना, समाख्याता

१. विषयपरिचय

‘अभाव’ अरुणा वैद्य (सन् १९६२) द्वारा रचित प्रगीतात्मक कविता हो । *संगीतमय मृत्यु* (२०५०) मा सङ्गृहीत यस कवितालाई यस अनुसन्धानात्मक लेखमा संरचनात्मक विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले चयन गरिएको छ । व्यङ्ग्यात्मक शैलीलाई प्रमुख आधार बनाई कविता रचना गर्ने वैद्यले यो कविता गद्य लयमा लेखेकी छन् । मानिसको गरिबीबाट सिर्जना भएको अभावलाई केन्द्रीय कथ्य बनाएर रचना गरिएको यस कवितामा अभावमाथि नै व्यङ्ग्य गरिएको छ । सामाजिक अवस्था र विकृतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरेर रचना गरिएको यस कवितामा व्यङ्ग्यार्थ शैलीमा समाज, सामाजिक अवस्था र त्यसबाट सिर्जित गरिबीको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । मुक्त छन्दमा रचना गरिएको यस प्रगीतात्मक कविताको यहाँ संरचनात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि

कविताको संरचनात्मक पक्षको विश्लेषणसँग सम्बन्धित भएर गरिएको प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालय अध्ययनकार्यलाई आधार बनाइएको छ । यसका लागि प्राथमिक स्रोतका रूपमा अरुणा वैद्यको *संगीतमय मृत्यु (२०५०)* मा सङ्गृहीत 'अभाव' कवितालाई चयन गरिएको छ । कविताका संरचक घटकहरूलाई आधार बनाएर कविताको संरचनात्मक विश्लेषण गरिने हुँदा द्वितीयक स्रोतका रूपमा संरचनात्मक विश्लेषणसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक सामग्रीका रूपमा तयार पारेका कविताको संरचनावादी सिद्धान्तसँग सम्बन्धित विभिन्न सामग्री तथा पुस्तकहरूलाई उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य कविताको संरचनात्मक विश्लेषण भएको हुँदा कविताको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक सामग्रीलाई आधार बनाएर विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नका लागि आवश्यकताअनुसार आगमनात्मक तथा निगमनात्मक अध्ययनविधिको उपयोग गरिएको छ ।

३. सामग्रीविश्लेषणका आधार

विशेष भाव, विचार वा घटना प्रस्तुत गर्ने लयात्मक अभिव्यक्तिको भाषिक संरचनालाई कविता भनिन्छ । “भाव, विचार वा घटनाको विशिष्ट लयात्मक भाषिक संरचना कविता हो (लुइटेल्, २०६२, पृ. १५) ।” कुनै पनि विशिष्ट भाव वा विचार वा घटना प्रस्तुत गर्न लयात्मक शैली अपनाई भाषिक संरचना तयार पारिएको छ भने त्यो संरचना अन्य साहित्यिक विधाभन्दा फरक देखिन्छ । त्यस्तो संरचना नै कविता हो । कविता लयबद्ध हुने भएकोले यो गेयात्मक हुन्छ । कवितालाई चिनाउने क्रममा जोनाथन कुलरले परम्परागत सिद्धान्तहरूका अनुसार कविता लेख्नु भनेको एउटा निश्चित संरचनामा भाषिक सिर्जना गर्नु रहेको बताएका छन् । यो कोहीसँग कुरा गर्नुभन्दा धेरै फरक विषय रहेको उनको विचार छ । भाषाको अनौपचारिकताले नछोई औपचारिकताभिन्न क्रमगत रूपमा सुरु, मध्य र अन्त्य मिलाउनका साथै गति, यति, लय र ध्वनिको उचित संयोजनबाट कविताको सिङ्गो संरचना निर्माण गर्न सकिने कुरा उनले गरेका छन् । त्यसैले यो विशिष्ट भाषिक संरचना रहेको (कुलर, सन् १९७५, पृ. १९०) उनको भनाइ छ । कवितामा गति, यति र लयको संयोजन अर्थात् विविध घटकहरूको मेल हुने भएकाले यो सिङ्गो संरचना हो । टी. एस. इलियटले कवितालाई मानवीय अनुभवको एक अंश मान्दै यो विशिष्ट शब्दहरूबाट संरचित हुने कुरा बताएका छन् । उनले कविताकै परिचय दिने क्रममा यस्तो संरचना निर्माणका लागि उच्चतम भाव वा विचार निर्माण हुनु जरुरी हुने मान्यता समेत व्यक्त गरेका छन् (इलियट, सन् १९३३, पृ. ८) । यसरी विशिष्ट भाषिक विधानमा संरचित कविताको संरचनात्मक विश्लेषण गर्नका लागि कविताविश्लेषणको प्रारूप स्पष्ट हुनुपर्दछ ।

कविताको संरचनात्मक विश्लेषणको प्रारूप अध्ययन गर्ने क्रममा कवितालाई अन्य विधाभन्दा फरक विधाका रूपमा चिनाउने प्रमुख आधारका रूपमा लयले विशेष भूमिका खेलेको देखिन्छ । लय नै कवितालाई अन्य विधाबाट छुट्याउने प्रमुख घटक भएकोले लयलाई चिनाउने क्रममा जोन लेन्नार्डले कवितालाई पूर्णता दिनका लागि शब्दहरू मात्र संयोजन गरेर नहुने विचार व्यक्त गरेका छन् । यसका लागि दुई वा दुईभन्दा बढी अर्थपूर्ण शब्द वा वाक्यांशहरूले एउटै अन्तिम तनाउपूर्ण स्वर वा ध्वनिहरू निर्माण गर्नुपर्ने विचार

उनले राखेका छन् । जसले उक्त कवितांशको तल्लो र माथिल्लो अंशको अन्तिम शब्दसँग मिलेर लय प्रदान गर्नुपर्ने र यो कविताको संरचक घटकहरूमध्ये प्रमुख रहेको विचार (लेन्नार्ड, सन् २००५, पृ. १९१) उनले प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्यको अन्य विधाबाट कवितालाई अलग बनाउने प्रमुख माध्यम नै लय भएको हुँदा सबै कविले आफ्ना रचनामा लय सिर्जना गर्छन् र त्यो उनीहरूको काव्यिक धर्म भन्ने मान्यता जोन लेन्नार्डको रहेको छ । यसमा कविहरू सचेत हुनुपर्ने विचार उनले प्रस्तुत गरेका छन् । उनको विचारमा पनि अन्य विधासँग कवितालाई छुट्याउने प्रमुख साधन भनेकै लय हो (लेन्नार्ड, सन् २००५, पृ. १) । लयले कविताको विशिष्ट संरचनात्मक शैलीलाई स्थापित गर्दछ । विविध संरचक घटकहरूको सम्मिलनबाट सिङ्गो कवितात्मक संरचना बन्ने हुँदा यस्तो संरचनालाई स्वतन्त्र अस्तित्वका विभिन्न भाग वा घटकहरूको मेलबाट निर्मित सिङ्गो वस्तु बुझिन्छ, जसले आफ्नो छुट्टै पहिचान बोकेको हुन्छ (ज्याक्सन, सन् १९९१, पृ. २१) । कविता सिर्जनामा यस्ता संरचक घटकहरूको यथोचित उपयोग गरिएको हुन्छ । त्यस्तै विभिन्न अवयव वा घटकहरूको पारस्परिक सम्बन्धद्वारा निर्मित वस्तु वा कृतिको पूर्ण, जीवन्त र स्वनिष्ठ अस्तित्व वा सत्तालाई संरचना भनिन्छ (लुइटेल्, २०६०, पृ. ६१) । यसरी संरचना शब्दले कुनै पनि वस्तु वा कृतिको सम्पूर्ण रूप वा आकृति वा सङ्गठनलाई बुझाउने हुँदा कवितालाई पनि एउटा संरचना भन्न सकिन्छ ।

कविताको संरचनात्मक विश्लेषण गर्नका लागि यसका विभिन्न घटक वा तत्त्वको भेद बुझ्नु जरुरी देखिन्छ । पश्चिमा विद्वान् एरिस्टोटलले काव्य अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नका लागि छन्दतत्त्व, आनन्दतत्त्व, कथानक, विचार, पदयोजना र शैलीलाई प्रमुख आधार मान्नुपर्ने बताएका छन् (२०४०, पृ. १२३-१४१) । उनका अनुसार उपर्युक्त तत्त्व वा घटकहरूको मेल नै काव्य हो । त्यस्तै खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले कविताविश्लेषण परिचय, विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैलीय विन्यास तथा उपसंहारमा विभाजन गरेर गर्न सकिने भन्दै संरचनावादी प्रारूप तयार पारेका छन् (२०६२, पृ. ३०१) । उनले उपर्युक्त दस भागमा विभाजन गरेर कृतिविश्लेषण गर्न सकिने आधार प्रस्तुत गरेका छन् । उनले विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी र परिवेशलाई स्थूल वा स्थानिक घटक मानेका छन् भने उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैलीय विन्यासलाई सूक्ष्म वा सार्विक घटक भनेका छन् (लुइटेल्, २०६२, पृ. ३०२) ।

कविताको संरचनाकै विषयमा अर्का विद्वान् लक्ष्मणप्रसाद गौतमले अन्तर्वस्तु वा विषयवस्तुलाई भाव वा विचारका रूपमा (मूलतः प्रगीतात्मक र अन्य कवितामा समेत), कथानकका रूपमा (आख्यानतात्मक कवितामा) र द्वन्द्वका रूपमा (नाटकीय कवितामा) अध्ययन गर्न सकिने बताएका छन् । त्यस्तै कविताको संरचनात्मक विश्लेषण गर्दा पात्र वा सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु अनि भाषाशैलीय तत्त्वअन्तर्गत भाषा, शैली, विम्ब, प्रतीक साथै लयअन्तर्गत छन्द, अलङ्कार र मानवीकरण (२०६९, पृ. ८९) लाई आधार मानेर अध्ययन गर्न सकिने विचार पनि व्यक्त गरेका छन् । विद्वान्हरूका माथिका तथ्य तथा परिभाषालाई आधार मान्दा कविता एक पूर्ण संरचना हो । पूर्ण संरचना निर्माण हुनका लागि विभिन्न संरचक घटकहरूको उचित संयोजन आवश्यक छ । कविताको संरचनात्मक

विश्लेषण गर्नका लागि आवश्यक संरचक घटकहरूका बारेमा उल्लिखित विद्वान्हरूको मतलाई आधार मान्दा कविताका संरचक घटकहरूलाई दुई भागमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ : बाह्य संरचक घटक तथा आन्तरिक संरचक घटक । बाह्य संरचक घटकअन्तर्गत विभाजन र भाषाशैलीय विन्यास पर्दछन् भने आन्तरिक संरचक घटकअन्तर्गत सङ्गठन, वस्तु, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैलीय विन्यास पर्दछन् । यिनै संरचक घटकलाई आधार मानेर यस अध्ययनमा 'अभाव' कविताको संरचनात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

४. सामग्रीविश्लेषण

४.१ विभाजन

'अभाव' शीर्षकको कवितालाई पङ्क्तिपुञ्ज, दृश्य, प्रसङ्ग, उपवाक्य आदिका आधारमा निम्नानुसार विभाजन गरिन्छ :

पङ्क्तिपुञ्ज १ दृश्य : बिहानको समय

प्रसङ्ग : अभावको परिचय

प्रत्येक रातको मृत्युपछि	(१)
सिरिसिरि बताससँगै	(२)
एउटा बिहान जन्मन्छ	(३)
आकाश उज्यालिन्छ	(४)
धरती ब्युँभन्छ	(५)
अनि घामले घरको धुरी टेक्न नपाउँदै	(६)
अभाव आएर दैलो उघारिसकेको हुन्छ ।	(७)

पङ्क्तिपुञ्ज : २ दृश्य : उही

प्रसङ्ग : घटना विस्तार

फेरि	(८)
उही पुरानो र रिक्तो आकाशमुन्तिर	(९)
रिक्तोपनले छोएर सबै नाङ्गिइसकेको हुन्छ,	(१०)
आशाको पिल्पिलाउँदो दियोलाई	(११)

बतासले परपर हुत्याइसकेको हुन्छ	(१२)
अभाव, शून्यता र रिक्तता	(१३)
जिन्दगी मरुभूमिजस्तै उजाड लाग्छ	(१४)

पङ्क्तिपुञ्ज : ३ दृश्य : घर-भान्छा

प्रसङ्ग : अभावग्रस्त जीवनको पीडाबोध

खै त ?	(१५)
बिहान भरिँदो भोला भिरेर	(१६)
कहिल्यै जन्मेन	(१७)
त्यसैले	(१८)
सन्तानको मागले चिथोरिएको बाबु	(१९)
रित्तो खल्ली छामेर तन्द्रामा नै कराउँछ	(२०)
‘केटाकेटीको स्कूल फी, किताब, कापी, कलम,	(२१)
रित्तो भाँडाकुँडा काखी च्यापेर	(२२)
अर्कोतिर आमा कराउँछिन्	(२३)
‘उहँ ! सधैंको भाँडो रित्तो छ ।’	(२४)

पङ्क्तिपुञ्ज : ४ दृश्य : सडक

प्रसङ्ग : अभाव र माग्नेको अवस्था

सडकहरूमा अर्कोतिर	(२५)
सडकभरि नाङ्गो जीउ लिएर	(२६)
धरतीका कैयौँ सन्तानहरू	(२७)
रित्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर	(२८)
बिहानको हाँसोलाई खिज्याइरहेका हुन्छन् ।	(२९)

पङ्क्तिपुञ्ज : ५

दृश्य : सडक/गल्ली

प्रसङ्ग : घटना विस्तार

साँझ पनि यहाँ बिहानलाई	(३०)
मेख मादै कहिल्यै खसेन	(३१)
सधैं रित्तै खस्छ,	(३२)
दिनभरिको उत्तानो सडकमा	(३३)
अलपत्र रहेको अभावमा घोप्टिन	(३४)
सधैं खाली हातै आउँछ	(३५)
हो, त्यसैले	(३६)
यहाँ अभावै-अभाव छ,	(३७)
गल्लीहरूमा यसको नग्न प्रदर्शन	(३८)
हरेक कुनामा हुन्छ,	(३९)
बजारभरि यसको स्थायी डेरा पनि छ,	(४०)
हो अनि	(४१)
हावापानी	(४२)
अन्तर-कुन्तर	(४३)
सबै-सबैमा के-केको अभाव छ,	(४४)
मानिस आफैँमा एउटा अभाव जन्मेको छ ।	(४५)

४.२ सङ्गठन

कविताको संरचनालाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि सङ्गठनको आवश्यकता हुन्छ । खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले सङ्गठनलाई चिनाउने क्रममा “संरचनालाई पूर्णता प्रदान गर्ने दृष्टिबाट परस्पर सम्बद्ध तथा स्वतन्त्र प्रकार्य हुने अवयव वा अङ्गहरूको व्यवस्थापनलाई सङ्गठन भनिन्छ” (२०६२, पृ. ३०३) भनेका छन् । माथि चर्चा गरिएअनुसार ५ पङ्क्तिपुञ्ज र ४५ पङ्क्तिमा विभाजित यस कविताको सङ्गठन व्यवस्था यसप्रकार रहेको छ:

१. आदि भाग : १, (१-७)

(१) अभिमुखीकरण : १, (१-३)

प्रत्येक रातको मृत्युपछि (१)

सिरिसिरि बताससँगै (२)

एउटा बिहान जन्मन्छ (३)

रातको अन्धकार चिदै प्रत्येक दिनको बिहान हुने कुरा व्यक्त हुनु ।

(२) प्रस्तावना : १, (४-७)

आकाश उज्यालिन्छ (४)

धरती ब्युँभन्छ (५)

अनि घामले घरको धुरी टेक्न नपाउँदै (६)

अभाव आएर दैलो उघारिसकेको हुन्छ । (७)

प्रस्तुत कवितांशमा दिन राम्रो हुँदा पनि अभावले घेरा हाल्न थालेको जानकारी गराउनु ।

२. मध्य भाग : २-४, (८-२९) : विस्तार

(१) फेरि (८)

उही पुरानो र रित्तो आकाशमुन्तिर (९)

रित्तोपनले छोएर सबै नाङ्गिइसकेको हुन्छ, (१०)

आशाको पिल्पिलाउँदो दियोलाई (११)

बतासले परपर हुत्याइसकेको हुन्छ (१२)

अभाव, शून्यता र रिक्तता (१३)

जिन्दगी मरुभूमिजस्तै उजाड लाग्छ (१४)

(२) खै त ? (१५)

बिहान भरिँदो भोला भिरेर (१६)

कहिल्यै जन्मेन (१७)

त्यसैले (१८)

सन्तानको मागले चिथोरिएको बाबु (१९)

- रित्तो खल्ली छामेर तन्द्रामा नै कराउँछ (२०)
'केटाकेटीको सुल फी, किताब, कापी, कलम, (२१)
रित्तो भाँडाकुँडा काखी च्यापेर (२२)
अर्कोतिर आमा कराउँछिन् (२३)
'उहुँ ! सधैंको भाँडो रित्तो छ । (२४)
(३) सडकहरूमा अर्कोतिर (२५)
सडकभरि नाङ्गो जीउ लिएर (२६)
धरतका कैयौँ सन्तानहरू (२७)
रित्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर (२८)
बिहानको हाँसोलाई खिज्याइरहेका हुन्छन् । (२९)

प्रस्तुत कवितांशमा गरिबीले मानव जीवनमा निम्त्याएको अभावको अवस्था देखाइएको छ । रित्तो आकाश पुरानो हुँदा जस्तो थियो अहिले पनि त्यस्तै छ । त्यही आकाशमुन्तिर सबै प्राणी अभावले रित्तिसकेका छन् । मान्छेको मनमा केही आशा रहेको थियो तर त्यस्तो आशालाई बतासले परपर पुऱ्याएको छ । अभाव, शून्यता र रिक्तताले मान्छेको जिन्दगी मरुभूमिजस्तै उजाड लागेको कुरा व्यक्त भएको छ । त्यस्तै कुनै पनि बिहान भोला भरिएर नआएको, सन्तानको माग धान्न नसकेको, आमाले पकाउने भाँडो रित्तो भएर कराएको, सडकमा नाङ्गो जीउ लिएर धरतीका कैयौँ सन्तानहरू रित्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर बिहानको हाँसोलाई जिस्क्याइरहेको बताइएको छ ।

३. अन्त्य भाग : ५, (३०-४५) पुष्ठीकरण तथा निष्कर्षण

- साँभ्र पनि यहाँ बिहानलाई (३०)
मेख मादैँ कहिल्यै खसेन (३१)
सधैं रित्तै खस्छ, (३२)
दिनभरिको उत्तानो सडकमा (३३)
अलपत्र रहेको अभावमा घोप्टिन (३४)
सधैं खाली हातै आउँछ (३५)
हो, त्यसैले (३६)
यहाँ अभावै-अभाव छ, (३७)

गल्लीहरूमा यसको नग्न प्रदर्शन	(३८)
हरेक कुनामा हुन्छ,	(३९)
बजारभरि यसको स्थायी डेरा पनि छ,	(४०)
हो अनि	(४१)
हावापानी	(४२)
अन्तर-कुन्तर	(४३)
सबै-सबैमा के-केको अभाव छ	(४४)
मानिस आफैँमा एउटा अभाव जन्मेको छ ।	(४५)

प्रस्तुत कविताको प्रस्तावनामा अभावले चियाएको देखाउनु, मध्य भागमा अभाव विस्तार र त्यसको अवस्थिति देखाउनु र प्रस्तावनाको अवस्था, विस्तारलाई सम्पुष्टि गर्नका लागि बिहानलाई खिज्याउँदै कहिल्यै साँझ भरिपूर्ण भएर नआएको, सडक पेटीमा अभावहरू रहेको, अभावको नग्न प्रदर्शन सडकका गल्लीहरूमा भइरहेको, यस्ता अभाव बजारमा स्थायी रूपमा रहेको, मानिस अभावैअभावको सिङ्गो संरचना भएको पुष्टीकरण र निष्कर्षण एकसाथ प्रस्तुत भएको ।

४.३ वस्तु : भाव विकास र व्यवस्थापन

‘अभाव’ कविताको विषयवस्तुका रूपमा रहेका भावको विकास र त्यसको व्यवस्थापनलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ :

भावविस्तार	पङ्क्तिपुञ्ज	दृश्य	भाव
१. आदि	१, (१-३)	घर	(१) प्रत्येक रातको मृत्यु (१) (२) सिरिसिरि बताससँगै (२) (३) एउटा बिहानको जन्म (३)
	१, (४-७)	उही	(१) आकाश उज्यालिनु (४) (२) धरती व्युँभनु (५) (३) घामले घरको धुरी टेक्नु (६) (४) अभाव आएर दैलो उघार्नु (७)
मध्य	२, (८-१४)	उही	(१) फेरि (८) (२) पुरानो र रिक्त आकाशमुनि (९) (३) रिक्तपनले छोएर सबै नाङ्गिएको (१०) (४) आशाको पिल्पिलाउँदो दियो (११) (५) बतासले परपर हुत्याएको (१२)

			(६) अभाव, शून्यता र रिक्तता (१३) (७) जिन्दगी मरुभूमिजस्तै उजाड लाग्नु (१४)
	३, (१५-२४)	घर/भान्छा	(१) खै त ?(प्रश्न सोध्ने काम) (१५) (२) बिहान भरिँदो भोला भिरेर (आएन?) (१६) (३) कहिल्यै जन्मेन (१७) (४) त्यसैले (१८) (५) सन्तानको मागले चिथोरिएको बाबु (१९) (६) रिक्तो खल्ती छामेर तन्द्रामा नै कराउँछ (२०) (७) 'केटाकेटीको स्कुल फी, किताब, कापी, कलम,(२१) (८) रिक्तो भाँडाकुँडा काखी च्यापेर (२२) (९) अर्कोतिर आमा कराउँछिन् (२३) (१०) 'उहँ ! सधैंको भाँडो रिक्तो छ । (२४)
	४, (२५-२९)	सडक	(१) सडकहरूमा अर्कोतिर (२५) (२) सडकभरि नाङ्गो जीउ लिएर (२६) (३) धरतीका कैयौँ सन्तानहरू (२७) (४) रिक्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर (२८) (५) बिहानको हाँसोलाई खिज्याइरहेका हुन्छन् । (२९)
अन्त्य	५,(३०-४५)	सडक/ गल्ली	(१) साँभ पनि यहाँ बिहानलाई (३०) (२) मेख मादैँ कहिल्यै खसेन (३१) (३) सधैं रिक्तै खस्छ, (३२) (४) दिनभरिको उत्तानो सडकमा (३३) (५) अलपत्र रहेको अभावमा घोप्टिन (३४) (६) सधैं खाली हातै आउँछ (३५) (७) हो, त्यसैले (३६) (८) यहाँ अभावै-अभाव छ, (३७) (९) गल्लीहरूमा यसको नग्न प्रदर्शन (३८) (१०) हरेक कुनामा हुन्छ, (३९) (११) बजारभरि यसको स्थायी डेरा पनि छ, (४०) (१२) हो अनि (४१) (१३) हावापानी (४२) (१४) अन्तर-कुन्तर (४३) (१५) सबै-सबैमा के-केको अभाव छ (४४) (१६) मानिस आफैँमा एउटा अभाव जन्मेको छ । (४५)

१. आदि भाग : १, (१-७) : भाव प्रतिपादन

‘अभाव’ कविताको आदि भागमा कविताको मुख्य भाव अभावलाई परिचय गराइएको छ । मानिसको जीवनमा अभाव प्रत्येक विहान ढोका उघार्दा सँगसँगै आउने गरेको कुरा बताइएको छ । रातभर मानिस सुतेको हुन्छ, उसलाई अभाव महसुस हुँदैन तर उज्यालो भएर आएको प्रत्येक विहानले अभाव बोकेर आउँछ, भन्दै कविताको आदि भाग वा कविताको पहिलो पङ्क्तिपुञ्जले कविताको मुख्य भावको प्रतिपादन गरेको छ ।

२. मध्य भाग : २-४ (८-२९) : भावोत्थान

‘अभाव’ कविताको मध्य भागमा कविताको आदि भागमा प्रस्ताव गरिएको मुख्य भाव ‘अभाव’ लाई विस्तार गरिएको छ । त्यस विहानीमा आकाश पनि ‘पुरानो र रिक्तो’, त्यही रिक्तोपनले छोएर ‘सबै नाङ्गिएका’, आशाको दियो पिल्पिलाउँदै गरेको पनि ‘बतासले परपर हुत्याएको’, सबैतिर ‘अभाव, शून्यता र रिक्तता’ भएकाले ‘जिन्दगी नै मरुभूमिजस्तो उजाड’ भएको सन्दर्भबाट अभावको भावविस्तार गरिएको छ ।

यसपछि विहान कहिल्यै भोला भरिएर नआएको, ‘सन्तानको मागले चिथोरिएको बाबुले सन्तानको माग धान्न नसकेर खल्ली छाम्दै तन्द्रामै कराउने गरेको, भान्छामा पकाउने कुरा नभएर रिक्ता भाँडा बजाउँ आमाले कराएको’ देखाएर अभावले मान्छेको जिन्दगी दुःखी बनाएको देखाइएको छ ।

कविताको यसै भागमा सडकहरूमा पनि अभाव नाङ्गो जीउ लिएर बसिरहेको, धरतीका कयौँ सन्तानहरू रिक्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर माग्न बसेको देखाइएको छ । अभावले मान्छेको जीवनलाई सडकमा माग्न बाध्य बनाइरहेको र त्यो दृश्यले सुन्दर दिनका लागि भनेर उदाएको सूर्यको विहानी उज्यालो हाँसोलाई गिज्याइरहेको छ भनी मध्य भागमा अभावप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

३. अन्त्य भाग : ५, (३०-४५) : भावोत्कर्ष

‘अभाव’ कविताको अन्त्य भागमा यस सहर र गल्लीहरूमा रहेका घरहरूमा कुनै साँभ पनि विहानको अभाव परिपूर्ति हुने गरी नआएको भाव व्यक्त छ । जसरी विहान अभाव लिएर आउँछ त्यसैगरी साँभ पनि रिक्तै आएकोले अभावले छोड्न नसकेको विचार यस भागमा व्यक्त छ । दिनभरि लम्पसार परिरहेको सडकमा अलपत्र भएर माग्न बसेका अभावग्रस्त मानिसका हातमा सधैं अभाव नै खाली हात बनेर आउने गरेको दृश्य कविताको यस भागमा गरिएको छ । त्यसैले यहाँ सबैतिर अभाव नै अभाव रहेको कुरा यस भागमा अभिव्यक्त भएको छ । यस पङ्क्तिपुञ्जमा अभावले ग्रस्त मानवको दुरवस्था देखाएर मानवको जीवन नै अभावले घेरिएको कुरा गरिएको छ । यहाँ मान्छेका हरेक दैनिकीमा अभावले घेरेको विचार व्यक्त छ । हावापानी र समाजका हरेक कुनामा अभावले सताएको देखाइएको छ । समग्रमा मान्छे आफैँमा अभाव बोकेर जन्मेको छ भन्ने विचार अभिव्यक्त छ ।

प्रस्तुत कवितामा एउटै केन्द्रीय कथ्य 'अभाव'को वर्तुलित विस्तार गरिएको छ । कवितामा केन्द्रीय कथ्य अर्थात् मूल विचारको भावगत विकास तथा विस्तारमा कमबद्धता पाइन्छ । कविताले व्यक्त गरेको मूल भाव अर्थात् केन्द्रीय कथ्यको आदि, मध्य र अन्त्यको सङ्गठनात्मक स्वरूपमा बाह्य र आन्तरिक सङ्गति मिलेको छ । यसरी केन्द्रीय कथ्यको क्रमिक विकास र त्यसको विस्तारबाट प्रस्तुत कवितात्मक सङ्कथनले पूर्ण संरचनाको स्वरूप प्राप्त गरेको छ ।

४.४ कविताको मूलभाव वा अभिप्राय

'अभाव' कवितामा समाख्याताद्वारा अभावग्रस्त जीवनको दैनिकीलाई चित्रण गरिएको छ । रातको अन्धकार छिचोलेर उज्यालो बिहानले सुन्दर दिनलाई सङ्केत गरे पनि बिहानको निद्राबाट बिउँफिन नभ्याउँदै अभावले ढोका उघारेको जनाउँदै अभावको आगमनलाई परिचयात्मक रूपमा सामान्यीकृत गरिएको छ । कवि समाख्याताले अभावको आगमन हुनु, ढोका उघार्नु जस्ता दृश्य स्थापना गरेर अभावलाई मानीकरणसमेत गरेका छन् ।

पहिल्यैदेखि रिक्तो आकाशमुन्तिर सबै रिक्तोपनले छोएर अभावग्रस्त भएका जीवनहरूलाई सङ्केत गर्दै समाख्याताले प्रत्येक मानवमा बिहानको उज्यालोसँगै आएको दिनले अभाव मेटाउने आशा गरे पनि त्यो आशाको दियो बतासले पर हुत्याएर अन्धकारमै डुबाएको सङ्केत गरेको छ । यसरी सबै परिस्थितिबाट रिक्तिएको जीवनमा अभाव र शून्यता मात्र रहन गई जीवन नै अभावले मरुभूमिभैँ उजाड लाग्ने गरेको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

अभावले ग्रस्त भएको रात बिते पनि बिहान भरि भोला भिरेर कहिल्यै नजन्मिएको र रातकै निरन्तरतामा बिहान आएको भाव कवितामा व्यक्त भएको छ । बिहानै छोराछोरीका लागि पूरा गर्नुपर्ने कर्तव्यको चाडलाई अभावले पूरा हुन नदिएको र भान्छामा पकाउने सामान नभएर रिक्तो भाँडा बजाउँदै आमाले कराएको दृश्य देखाउँदै अभावले मान्छेको दैनिक जीवनमा अगाडि ल्याएको दुःखलाई कवितामा देखाइएको छ ।

सडकमा नाङ्गो शरीर लिएर भोकै माग्न बसेकाहरूको दयनीय अवस्थालाई देखाएर कवितामा अभावले मानव जीवनमा पारेका असरलाई देखाइएको छ । जुन अभावले अभावपूर्ण रात बितेर आएको बिहानले त अभावबाट मुक्ति दिन्छ कि भन्ने सोचेका माग्न बाध्य भएका पात्रहरूले बिहानलाई पनि गिज्याइरहेका छन्, जुन अभावले गिज्याएको हो भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ ।

कविताको अन्त्यमा कुनै साँभले दिनको अभावलाई पूरा गर्न नसकेको, अभावले ग्रस्त जीवनहरूका आशालाई निराशामा बदल्दै कुनै साँभले पनि विशेष अवस्था सिर्जना गर्न नसकेको, सबैतिर अभावै अभाव रहेको, हरेक सडक र गल्लीमा अभावको नग्न प्रदर्शन रहेकाले मानिस आफैँमा अभाव भएर रहेको भाव व्यक्त छ । यसर्थ कविताको मूल कथ्य अभाव हो ।

४.५ सहभागी र सहभागिता

‘अभाव’ शीर्षकको कवितामा वक्ताको उपस्थिति रहेको छ । त्यसैगरी केटाकेटी, आमा र धरतीका सन्तानहरू गरी वक्ता समाख्याताको रूपमा रहेको छ भने अन्य तीन थरी सहभागीको प्रयोग गरिएको छ । यिनका चारित्रिक विशेषतालाई निम्नलिखितअनुसार रहेका छन् :

	वक्ता	केटाकेटी	आमा	धरतीका सन्तानहरू
१.	समाख्याता	सहायक पात्र	सहायक पात्र	सहायक पात्र
२.	अनुभूतिकर्ता	घरका निवासी	भान्छे	माग्न बसेकाहरू
३.	टिप्पणीकर्ता	अभावबाट पीडित	अभावबाट पीडित	अभावबाट पीडित
४.	उदास	-	-	माग्न वस्तुपर्ने
५.	अभावको अनुभूतिकर्ता	-	-	गल्लीहरूमा नग्न हिँड्नेहरू

प्रस्तुत कवितामा वक्ता समाख्याताको रूपमा आएको छ । उसैले कविता भनेको छ र अभावको परिचय दिँदै यसको उपस्थिति कसरी हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको छ । त्यस्तै केटाकेटी सहायक पात्रका रूपमा आएका छन् । कवितामा उनीहरूको भूमिका नभए पनि उनीहरूको सामानको अभावले वक्तालाई पिरोलेको छ । त्यसैगरी आमाले भान्छामा केही नभएको जनाउँदै अभाव व्यक्त भएको छ भने धरतीका सन्तानहरूलाई अभावबाट ग्रसित भएर सडक र गल्लीहरूमा नाङ्गै माग्न वस्न बाध्य पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

४.६ परिवेश

‘अभाव’ कवितामा परिवेशलाई जनाउने स्थानिक, कालिक र पारिस्थितिक अवस्थासँग सम्बन्धित केही तथ्याङ्कहरू रहेका छन् ।

यसमा स्थानिक परिवेशको सूचकका रूपमा निम्नलिखित तथ्याङ्कहरू छन् :

(१) ... (घर) घरको धुरी ...	(६)
(२) ... दैलो ...	(७)
(३) सडकहरू...	(२५)
(४) गल्लीहरू...	(३८)

यस कवितामा स्थानिक परिवेशका रूपमा (घर) घरको धुरी, दैलो, सडकहरू र गल्लीहरू उल्लेख गरिएका छन्। यहाँ प्रमुख स्थानका रूपमा घर र सडकलाई देखाइएको छ। अभावले दिएको पीडालाई प्रस्तुत गर्न घर र सडकको उपयोग गरिएको छ। घर मानिस बस्ने स्थान हो। यहाँ बसेको मान्छे नै अभावले घेरिएको हुन्छ। उसका लागि आएका अभावहरूले विहानै दैलो उघारेको छ। यस आधारमा दैलो पनि अभाव व्यक्त गर्ने स्थानको रूपमा आएको छ। त्यस्तै अभावले घेरिएका मानिसहरू सडक र गल्लीहरूमा बसेर जीवन धान्नकै लागि माग्न बाध्य भएको देखाउँदै कवितामा सडकहरू र गल्लीहरूलाई स्थानिक परिवेशका रूपमा देखाइएको छ।

कालिक परिवेशका सूचकका रूपमा कवितामा निम्नलिखित तथ्याङ्कहरू रहेका छन्:

(१) रात...	(१)
(२) विहान...	(३), (२९)
(३) साँझ...	(३)
(४) दिनभरि...	(३३)

यस कवितामा कालिक परिवेशका रूपमा आएका 'रात, विहान, साँझ र दिनभरि' सबैले कवितामा अभावले जन्माएका समस्याहरू कसरी कुन समयमा देखिएका छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेको छ। मानव जीवनमा आइपर्ने अभाव यस्तै रात, दिन, साँझ र विहान नै देखिने हुँदा यी कालिक परिवेशले सार्वकालिकतालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ।

यसैगरी यस कवितामा पारिस्थितिक परिवेशसूचक तथ्याङ्कहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

(१) अभाव आएर दैलो उघारिसकेको हुन्छ	(७)
(२) उही पुरानो र रिक्तो आकाशमुन्तिर	(९)
रिक्तोपनले छोएर सबै नाङ्गिसकेको हुन्छ	(१०)
(३) अभाव, शून्यता र रिक्तता	(१३)
जिन्दगी मरुभूमिजस्तै उजाड लाग्छ	(१४)
(४) सन्तानको मागले चिथोरिएको बाबु	(१९)
रिक्तो खल्ती छामेर तन्द्रामा नै कराउँछ	(२०)
(५) अर्कोतिर आमा कराउँछिन्	(२३)
'उहँ ! सधैंको भाँडो रिक्तो छ ।'	(२४)

- (६) रिक्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर (२८)
- विहानको हाँसोलाई खिज्याइरहेका हुन्छन् । (२९)
- (७) सबै-सबैमा के-केको अभाव छ (४४)
- मानिस आफैँमा एउटा अभाव जन्मेको छ । (४५)

कवितामा रहेको परिवेशभिन्न स्थानिक र कालिक परिवेशभन्दा पारिस्थितिक परिवेश बढी शक्तिशाली भएर आएको छ । यस कवितामा अभावले ग्रस्त वातावरण रहेका छन् । कवितामा घर परिवारभित्रैबाट अभावले ग्रस्त पार्दापार्दै मान्छे सडकमा माग्न पुगेको दृश्य देखाएर दुःखद वातावरण निर्माण भएको छ । रात जसरी बिताए पनि दिनको विहान नै अभाव लिएर आउने र त्यसले दिनभर अभाव नै बोकेर बस्ने, ती अभावहरू सडक र गल्लीहरूमा माग्नेको रूपमा बस्ने परिस्थिति निर्माण हुन पुगेको देखाइएको छ । यसरी अभाव सबैतिर भएको र मानिस आफैँमा अभाव बन्न थालेको परिस्थिति कवितामा प्रस्तुत भएको छ ।

४.७ दृष्टिबिन्दु

‘अभाव’ कवितामा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु रहेको छ । यस कवितामा वक्ता समाख्याताको रूपमा रहेको र उसले कविता भने पनि सहभागीलाई देखाएर र उनीहरूको कार्यव्यापार तथा कविताको भाव अभिव्यक्त गरेको हुँदा यहाँ प्रथम पुरुषीय दृष्टिबिन्दु नभई तृतीय पुरुषात्मक दृष्टिबिन्दु रहेको छ । कवितामा ‘अभाव आएर दैलो उघारिसकेको हुन्छ’ (७), ‘यहाँ अभावै अभाव छ’ (३७) ‘तथा मानिस आफैँमा एउटा अभाव जन्मेको छ’ (४५) जस्ता अभिव्यक्ति शैलीलाई आधार बनाउँदा कवितामा समाख्याताले कथ्य अभिव्यक्त गरेको र त्यो प्रथम पुरुषीय नभएर तृतीय पुरुषात्मक दृष्टिबिन्दुमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८ भाषाशैलीय विन्यास

प्रमुख सङ्केतक र सङ्केतित

यस कवितामा रहेका मुख्यमुख्य सङ्केतक तथा तिनले सङ्केतित गर्ने अभिधेयार्थ र सन्दर्भार्थ तलको तालिकामा देखाइएको छ :

	सङ्केतक	सङ्केतित : अभिधेयार्थ	सङ्केतित : सन्दर्भार्थ
१.	रातको मृत्यु	रात बित्नु	समस्याग्रस्त समय बित्नु
२.	विहान जन्मिन्छ	उज्यालो हुनु	समस्याग्रस्त समय बितेर सहज समयको आगमन हुनु
३.	धरती व्युँभन्छ	उज्यालो हुनु	सबैमा चेतना आउनु, दैनिकीमा फर्किनु
४.	अभाव आएर दैलो उघार्नु	समस्या देखा पर्नु	मान्छेलाई समस्या पर्नु

			थाल्नु
५.	विहान भरिँदो भोला भिरेर कहिल्यै जन्मेन	समस्या नभएको समय	कहिल्यै अभावबिनाको जिन्दगी महसुस नहुनु
६.	रित्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर विहानको हाँसोलाई खिज्याइरहेका	माग्न बस्नु	अभावपूर्ण जिन्दगीले विकास र सभ्यताको बिरोध गर्नु
७.	साँभ पनि यहाँ विहानलाई मेख मादैँ कहिल्यै खसेन	विहानको अभाव बेलुका पनि बाँकी रहनु	हरेक समय अभावमै गुज्रिनु

४.९ लय

‘अभाव’ मुक्तछन्दमा रचित गद्यकविता हो । यसमा सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा अनुप्रास विन्यस्त भएकाले कवितामा लय सिर्जना भएको छ । यस कविताको गद्यकवितात्मक लयलाई अभै सशक्त बनाउनका लागि अनुप्रासका साथै अग्रभूमीकरण, समानान्तरता, पुनरावृत्ति, विचलन आदिले विशेष सहयोग पत्याएका छन् ।

यस कवितालाई लयात्मकता प्रदान गर्नका लागि निम्नलिखित अनुप्रासयुक्त पद, पदावलीको प्रयोग भएको छ :

पङ्क्तिपुञ्ज १

- ... जन्मन्छ (३)
- ... उज्यालिन्छ (४)
- ... ब्युँभन्छ (५)
- ... हुन्छ (७)

पङ्क्तिपुञ्ज २

- ... नाङ्गिइसकेको हुन्छ (१०)
- ... हुत्याइसकेको हुन्छ (१२)
- ... शून्यता र रिक्तता (१३)
- ... लाग्छ (१४)

पङ्क्तिपुञ्ज ३

- ... भिरेर (१६)

... छामेर (२०)

... च्यापेर (२२)

पङ्क्तिपुञ्ज ४

... लिएर (२६)

... फिँजाएर (२८)

पङ्क्तिपुञ्ज ५

... खस्छ (३२)

... आउँछ (३५)

... छ (३७)

... हुन्छ (३९)

... छ (४०)

... छ (४४)

... छ (४५)

यस कविताको पङ्क्तिपुञ्ज १, (३,४,५,७) मा अनुप्रासयुक्त शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । 'जन्मन्छ' (३), 'उज्यालिन्छ' (४), 'ब्युँभन्छ' (५), 'हुन्छ' (७) जस्ता समध्वन्यात्मक क्रियापदीय अनुप्रासयुक्त शब्दहरूको प्रयोग पहिलो पङ्क्तिपुञ्जमा भएको हुनाले कवितामा लय निर्माण हुन पुगेको छ ।

कविताको पङ्क्तिपुञ्ज २ मा 'नाङ्गिसकेको हुन्छ' (१०), 'हुत्याइसकेको हुन्छ' (१२) तथा 'लाग्छ' (१४) जस्ता समध्वन्यात्मक शब्दहरूको प्रयोगले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ ।

पङ्क्तिपुञ्ज ३ मा 'भिरेर' (१६), 'छामेर' (२०) जस्ता समध्वन्यात्मक अनुप्रासयुक्त शब्दहरूको प्रयोगले लय निर्माण गरेको छ । त्यस्तै पङ्क्तिपुञ्ज ४ मा 'लिएर' (२६), 'फिँजाएर' (२८) जस्ता अनुप्रासयुक्त समानान्तर शब्दले लय सिर्जना गरेको छ ।

पङ्क्तिपुञ्ज ५ मा 'खस्छ' (३२), 'आउँछ' (३५), 'छ' (३७), 'हुन्छ' (३९), 'छ' (४०), 'छ' (४४), 'छ' (४५) जस्ता अन्त्यानुप्रासयुक्त समध्वन्यात्मक शब्दहरूको समानान्तर तथा पुनरावृत्तीय प्रयोगले कवितामा उचित लय निर्माण भएको छ ।

कवितामा 'सिरिसिरि' (२), 'धरती' (५), 'घर', 'धुरी' (६), 'उघारि' (७) जस्ता 'र' वर्णको पुनरावृत्ति भएकाले पङ्क्तिपुञ्ज १ को लय अभै सशक्त बन्न पुगेको छ ।

पङ्क्तिपुञ्ज २ मा पनि 'र' वर्णको पुनरावृत्तिले लयात्मकता प्रदान गरेको छ । 'फेरि' (८), 'पुरानो', 'रित्तो', 'मुन्तिर' (९), 'रित्तो' 'छोएर' (१०), 'परपर' (१२) जस्ता 'र' वर्णको पुनरावृत्तिले उच्च लय प्रदान गरेको छ । पङ्क्तिपुञ्ज ३ मा 'कहिल्यै' (१७), 'कराउँछ' (२०), 'केटाकेटीको, स्कुल, किताब, कापी, कलम' (२१), 'काखी' (२२), 'कराउँछिन्' (२३) 'सधैँको' (२४) जस्ता 'क' वर्णको पुनरावृत्तिले कवितालाई भनै लयात्मक बनाएको छ ।

कविताको पङ्क्तिपुञ्ज ४ मा 'सडकहरू' (२५), 'सडक' (२६) जस्ता शब्दको समानान्तरता र पुनरावृत्तिले लय प्रदान गरेको छ भने 'रित्तो', 'कहतारो', 'भुत्रो' (२८), 'बिहानको', 'हाँसो' (२९) जस्ता 'ओ' ध्वनिको पुनरावृत्तिले उचित लय प्रदान गरेका छन् । त्यसैगरी कविताको अन्तिम पङ्क्तिपुञ्ज अर्थात् पङ्क्तिपुञ्ज ५ मा 'न' वर्णको पुनरावृत्ति धेरै हुँदा तथा केही समध्वन्यात्मक शब्दहरूको समानान्तरताले उचित लय निर्माण गरेको छ । 'बिहानलाई' (३०), 'खसेन' (३१), 'उत्तानो' (३३), 'घोप्टिन' (३४), 'नग्न', 'प्रदर्शन' (३८), 'कुना' (३९), 'पनि' (४०), 'अनि' (४१), 'पानी' (४२) जस्ता शब्दहरूमा 'न' वर्णको पुनरावृत्तिले कवितालाई उचित लयात्मक बनाएको छ । यसैगरी 'अभावै-अभाव' (३७), 'अन्तर-कुन्तर' (४३), 'सवै-सवै', 'के-केका' (४४) जस्ता समान ध्वनियुक्त शब्दहरूको पुनरावृत्तिले कवितामा विशिष्ट लय प्रवाह गरेको छ ।

कवितामा विचलनको प्रयोगले पनि लयोत्पादनमा सहयोग गरेको छ । यसलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

'सडकहरूमा अर्कोतिर	(२५)
सडकभरि नाङ्गो जीउ लिएर	(२६)
धरतीका कैयौँ सन्तानहरू	(२७)
रित्तो कहतारो र भुत्रो कपडा फिँजाएर	(२८)
'हो अनि	(४१)
हावापानी	(४२)
अन्तर-कुन्तर'	(४३)

यसरी कवितामा विचलनका कारण पनि लयोत्पादनमा सहयोग पुगेको छ ।

कवितामा खण्डीकरणबाट पनि लय उत्पादन भएको छ । कवितामा खण्डीकरणमार्फत् लय उत्पादन भएको अवस्था निम्नानुसार छन् :

'फेरि' २, (८)

'खै त ?' ३, (१५)

‘त्यसैले’ ३, (१८)

‘हो, त्यसैले’ ५, (३६)

‘हो अनि’ ५, (४१)

कवितामा लय निर्माणका लागि यसरी लयका विभिन्न संरचनात्मक घटकहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

अभावको अवस्था वर्णनका लागि मुक्तछन्द र मुक्तलयमा परिवेश वर्णन गरिएको यस कवितामा वर्तमान कालिक क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । कवितामा ‘हु’, ‘लाग्’, ‘खस्’ जस्ता धातुको प्रयोग गरिएको छ भने अस्तित्ववाची ‘छ’ क्रियाको बढी प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्रयोग भएका क्रियाहरूले निश्चयार्थ प्रदान गरेका छन् । कवितामा अभावलाई जीवनसँग जोडेर व्यक्त गरिएको छ । त्यसैले जीवनहरूलाई जीवन्त देखाइएको छ ।

अभावग्रस्त जीवनको परिस्थितिको वर्णनमा केन्द्रित यस कवितामा पाइने समानान्तरता, विचलन, समध्वन्यात्मक वर्ण, भाषिक एकाइ तथा पदपदावलीको पुनरावृत्ति, खण्डीकरण, विशिष्ट भाषिकविन्यास आदिले कविताको मुक्तलयलाई जीवन्त बनाएको छ । यसैले कविताको भाव अभिव्यक्ति सशक्त बनाएको छ ।

५. व्याख्या र निष्कर्ष

‘अभाव’ शीर्षकको कवितामा अभाव शब्दलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ अभावलाई गरिबी र अभावग्रस्त दुःखी जीवनको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । कवितामा अभावले मानवीय दुःख, पीडा, समस्या र समस्याबाट सिर्जित दैनिक दुःखी व्यवहारको प्रतिनिधित्व गरेको छ । अभावले दिन, रात, साँझ तथा बिहान जस्ता कुनै पनि समयमा मानिसलाई सहजता प्रदान नगरेको भाव यस कवितामा अभिव्यक्त छ । मानवीय जीवनमा आइपरेको अभावपूर्ण समयले उसको सीमारहित शोकलाई उजागर गरेको छ । अभावको प्रतीकात्मक शब्दका रूपमा रहेको अर्को शब्द दुःखी जीवनले मानिसले कल्पना गर्ने सुखद् भविष्यको अवस्थालाई भत्काइदिएको छ । उसको दैनिकी नै अभावमा पारिदिएको छ । बिहान ओछ्यानबाट उठ्न नपाउँदै अभावले दैलोबाट चियाउनुले मान्छेको जीवन नै धराशयी बनाएको छ । कविताले अभावग्रस्त नेपालीहरूको अवस्थालाई देखाएको छ । सडक र गल्लीहरूमा अभाव छरपस्ट भएको कुराले नेपाली समाजमा गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको दुःखपूर्ण जीवनको चित्रण गरेको छ । यस्तो शोकग्रस्त जनतालाई सरकारी निकायले हेर्न नसकेकोप्रति सङ्केत गरिएको छ । जनताले अभावकै कारण दैनिक गुजारा चलाउन सडक र गल्लीहरूमा माग्न बस्नुपरेको तीतो यथार्थलाई देखाउँदै देशले पनि अन्य देशसँग हात फैलाउनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । मानिसहरूको अभावग्रस्त जीवनमा जसरी बालबच्चाको विद्यालयको शुल्क तिर्न नसकेर शिक्षाबाट बञ्चित भइरहेका छन् त्यसैगरी देशले पनि जनताको उचित हेरचाह गर्न नसक्दा

जनता विदेशमा गएर सस्तोमा श्रम बेचन बाध्य भइरहेका छन् भन्ने भाव कवितामा अभिव्यक्त भएको छ । मान्छेहरू सडक र गल्लीमा माग्न बाध्य हुनु र नेपालीहरू विदेशमा सस्तोमा श्रम बेचन बाध्य पारिनुमा अभिभावकीय जिम्मेवारी वहन गर्नेहरूको कमजोरी भएकोतर्फ कविताले सङ्केत गरेको छ । कवितामा अभावको नग्न प्रदर्शन हरेक गल्लीमा भएको र त्यसको स्थायी डेरा बजारभरि भएको बताइएको छ । यसले अभावले मान्छेको जीवन साह्रै दुःखदायी भएको देखाएको छ । हावापानी, अन्तरकुन्तर सबैतिर अभाव छ भनेर कविताले देशको सिङ्गो वातावरण नै अभावग्रस्त भएकाले अभावबाट मुक्तिका लागि लागिपर्नु पर्ने भाव व्यक्त गरेको छ ।

मानिस आफैँ अभाव भएर जन्मेको छ भन्दै कविताले यस संसारमा अभाव हरेक क्षेत्रमा रहेको बताएको छ । अभावलाई बुझ्न र पन्छाउन सक्नु नै मानवको सबैभन्दा ठूलो विद्वता हुनेतर्फ कविताले सङ्केत गरेको छ । यस कविताको सुरुमा अभाव सिर्जना भएको देखाउँदै मध्यभागमा अभावको विस्तार गरी अन्त्यमा मानिस आफैँमा अभावको प्रतिनिधि हो भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यस आधारमा कविता वृत्तात्मक रहेको छ । कविताको मूल कथ्य अभावलाई केन्द्रमा राखेर कविता त्यसकै वरपर घुमेको छ ।

यस कविताको शीर्षक 'अभाव' लाई समाख्याताले आफ्ना विचारका रूपमा अभिव्यक्त गर्दै त्यसलाई पुष्टि गर्नका लागि अभावले मान्छेलाई कसरी गाँजेको छ भन्ने देखाएको छ । एउटै विषयको अभिव्यक्ति, सूक्ष्म आख्यानात्मक भाव जस्ता अभिलक्षणका कारण यो कविता प्रगीतात्मक संरचना बनेको छ । बाह्य विषयवस्तु नभई समाख्याता कविको विचारमा पूर्ण भाव बोकेर आफ्नै आन्तरिक नियममा बाँधिएकाले यो एउटा प्रगीतात्मक संरचनायुक्त कविता बन्न पुगेको छ ।

यस कविताको शीर्षकले कविताको मूलभावलाई केन्द्रमा राखेकाले कविता सामञ्जस्यपूर्ण रहेको छ । कवितामा अभावलाई केन्द्रमा राखेर त्यसले मान्छेलाई पारेको असरसमेत देखाउँदै अभावकै वर्णनमा वर्तुलित भई घुमेकाले तथा शीर्षकले नै कविताका मूलभावलाई अनुमान गर्न सकिने भएकाले कविताको शीर्षक सार्थक छ ।

समाख्याता कविले अभावले पीडित भएका मान्छेहरूले सडक र गल्लीहरूमा बसेर माग्न पर्ने अवस्था तृतीयपुरुषात्मक दृष्टिबिन्दुमा प्रस्तुत गरेका छन् । थोरै सहभागी, घर र सडकजस्ता स्थान, दैनन्दिन समय र अभावग्रस्त दुःखद वातावरणसूचक परिवेशको प्रयोग यस कवितामा गरिएको छ । सहज, र स्वाभाविक रूपमा निर्मित अनुप्रासयुक्त शब्दहरू, अग्रभूमीकरण, पद, पदावली तथा वाक्यात्मक समानान्तरता, शाब्दी तथा आर्थी विचलन, खण्डीकरण आदिले कविताको गद्यलयात्मकतालाई परिपुष्ट पारेको छ । बिम्ब र प्रतीकको सामान्य प्रयोग, सरल र सहज भाषाशैलीको प्रयोग पनि कवितामा रहेको छ ।

मानिसको जीवनले सुख खोजे पनि ऊ अभावको सिकार भएको छ । अभावबाट जोगिन र उन्नति गर्न सबैको चाहना हुँदाहुँदै पनि अभावग्रस्त जीवनमा दुःख भोग्न बाध्य हुनुपरेको दुरवस्थालाई कवितामा देखाइएको छ । अभावलाई विभिन्न प्रसङ्ग र दृश्यबाट

देखाउँदै वर्तुलित तरिकाबाट समाख्यान गरिनु कविताको विशिष्टता हो । केन्द्रीय कथ्यलाई मूल रूपमा नै राखी त्यसैको व्याख्याद्वारा कविता प्रस्तुत गर्नुले यस कवितालाई प्रगीतात्मक संरचनामा उचित तरिकाबाट बद्ध गरिएको देखिन्छ । यस कवितालाई उपर्युक्त विविध कोणबाट अध्ययन गरी समग्रतामा भन्नुपर्दा यो कविता आफैँमा पूर्ण र स्वायत्त प्रगीतात्मक संरचना भएको कविता कृतिका रूपमा रहेको छ ।

(लेखक श्री सोमप्रसाद गतौला त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधि अनुसन्धानरत हुनुहुन्छ ।)

सन्दर्भ सामग्रीसूची

एरिस्टोटल, (२०४०), *एरिस्टोटल र उनको काव्यशास्त्र*, (अनु. गुमानसिंह चामलिङ), काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), *समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति*, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६९), *कविताको सैद्धान्तिक विमर्श*, काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२), *कविताको संरचनात्मक विश्लेषण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

वैद्य, अरुणा (२०५०), *संगीतमय मृत्यु*, काठमाडौँ : दि वैद्यज् ।

Culler, Jonathan (1975), *Structuralist Poetics, Structuralism, linguistics and the study of literature*, London : Routledge and kegan Paul.

Eliot, T.S. (1933), *The use of poetry and the use of criticism*, Cambridge Mass : Harvard University press.

Jackson, Leonard (1991), *The poverty of structuralism literature and structuralist theory*, London : Routledge Taylor & Francis Group.

Lennard, Johan (2005), *The poetry handbook : A guide to Reading poetry for pleasure and practical criticism*, (2nd Edi.), Oxford : Oxford University Press.